
РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

На сьогоднішній день історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства як комплексний аспект наукових пошуків залишається у колі малодосліджених проблем. Тому автор не може вказати жодного з вичерпних комплексних досліджень, яке б висвітлювало історію губернаторства у всьому її обсязі.

Проте слід зазначити, що існує велика кількість історичних досліджень, які вказують на існування губернаторства, частково торкаються окремих аспектів його розвитку. Всю цю літературу можна поділити на п'ять груп:

1. Праці загального характеру з історії державного управління та міського самоврядування в Російській імперії та окремих її регіонах.

2. Дослідження з історії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства, Херсонської та Таврійської губерній.

3. Роботи з історії міст і сіл, що входили до складу військового губернаторства.

4. Твори з історії Чорноморського військового флоту та суднобудування.

5. Біографічні дослідження життя та діяльності адміралів Чорноморського флоту.

Перша група. До неї відносяться праці загального характеру, які розглядають адміністративно-територіальний поділ та державне управління в Російській імперії у XIX ст. Серед них роботи дореволюційних істориків І. Андрієвського, Є. Анучина, М. Варадінова, А. Градовського та радянських вчених Н. Єрошкіна, П. Воробейникова, А. Дубровіної [14; 15; 41; 50; 65; 337].

Економічні функції міст півдня Російської імперії в другій половині XIX ст., соціальний склад населення, проблеми економічної конкуренції, вплив регіональних факторів висвітлила радянська дослідниця О. Дружиніна [330]. Вона рекомендувала досліджувати не тільки історію Херсонської, Таврійської, Катеринославської губерній, а й

менших адміністративно-територіальних одиниць Півдня України: Таганрозького, Одеського, Керч-Єнікальського, Феодосійського градоначальств, Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства; вводити в науковий обіг річні звіти губернаторів і градоначальників [330, с. 7-8, 20-21].

М.І.Бутич спробувала розробити періодизацію змін в адміністративно-територіальному поділі та управлінні в Україні з 1775 р. до 1914 р., вияснити компетенції та функції генерал-губернаторів, військових губернаторів і їх канцелярій [36].

Історію створення генерал-губернаторств в Україні, основні напрями діяльності їх керівників щодо інкорпорації та інтеграції України до складу Російської імперії, структуру та посадові функції чиновників канцелярій, характер документування управлінської діяльності висвітлила в своїх працях київський історик, завідувач відділу історії та теорії архівної справи Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства В.С.Шандра [562; 563; 564].

У вказаних працях фактичний матеріал та висновки, що робляться на його підставі, не торкаються Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, але вони дають можливість зрозуміти загальну структуру державного управління в Російській імперії, в тому числі на Півдні України, та основні тенденції його розвитку.

Друга група. Перші праці з історії Новоросійського краю, Херсонської та Таврійської губерній з'явилися на початку XIX ст. Вони належать мандрівникам. Серед них записки Павла Сумарокова [329; 496], якого було призначено суддею в Севастополь. Він здійснив декілька поїздок по Криму та Бессарабії і написав дві книги про Крим. У своїх нотатках він описує Херсонес, Балаклаву, Інкерман, Миколаїв і Севастополь та інші міста кінця XVIII – початку XIX ст., їх географічне положення та клімат, будівництво споруд, флот, перших поселенців тощо. Праці Сумарокова є лише записками мандрівника, він не ставив перед собою завдання глибоко вивчати ту чи іншу проблему. І хоча П.Сумароков не володів глибокими знаннями, іноді перебільшував, багато приймав на віру, його матеріали до цього часу цікавлять істориків і краєзнавців.

Окрім П.Сумарокова, “мандрівні записки” залишили Н.Всевозький, маршал Мармон герцог Рагузький, І.М.Муравйов-Апостол, А.Демидов, К.Зеленецький, Афанасьєв-Чужбинський, І.Палімпсестов, Е.Августинович [52; 404; 415; 326;

352;¹⁰ 24; 463; 3]. Записки, як правило, мають описовий характер, на фоні якого автори робили перші спроби осмислення і оцінки розвитку південних земель в XIX ст. В них піднімаються проблеми колонізації Новоросійського краю, пристосування народів до місцевих економічних, політичних і культурних умов.

В середині XIX ст. з'явилися воєнно-статистичні огляди офіцерів Генерального штабу капітана Рогальова, штабс-капітанів Фон-Вітте і Пестова, полковника Герсіванова, підполковника А.Шмідта про кількість населення у Новоросійському краї, його національний і релігійний склад, землі, підпорядкування окремих міст і селищ, розвиток промисловості, будівництво кораблів, адміралтейські поселення, кількість військових частин, навчальні та виправні заклади, торгівлю в Миколаєві тощо [46; 47; 406]. Автори вказують на особливості управління в Херсонській і Таврійській губерніях.

В дослідженні А.Шмідта більшість інформації в статистичних таблицях згрупована по повітах Херсонської губернії, тому неможливо виділити звітні кількісні дані по Миколаєву і адміралтейських селищах. Динаміка росту населення представлена даними ревізій, які не можуть бути повними. Вони не враховували військових, їх сімей та інші категорії населення.

В середині XIX ст. в Одесі вийшла праця історика-краєзнавця, статистика, економіста і етнографа, одного із засновників Одеського товариства історії і старожитностей А.О.Скальковського, в якій автор наводить лише окремі дані по Миколаївському і Севастопольському військовому губернаторству, звинувачуючи в цьому підпорядкованість військового губернаторства морському відомству [525, с. 43-44]. До цього ж періоду відноситься праця Ф.А.Федорова, в якій один з розділів присвячено Севастополю і Балаклаві. Наявність фактичного і статистичного матеріалу в ній обмежена з тієї ж причини [549].

Економічний аналіз торгівлі хлібом через Миколаївський комерційний порт, діяльність військового губернатора Миколаєва Б.О. фон Глазенапа з відкриття Миколаївського порту для іноземної торгівлі, участь єврейського населення в хлібній торгівлі висвітлив Ю.Янсон [575].

Стан Чорноморського флоту, кількість кораблів і гармат на них, чума і холера 1830 і 1831 рр., будівництво і руйнування водопроводу у Севастополі були предметом дослідження В.Х.Кондаракі [369].

Значний внесок в дослідження історії заселення і розбудови Новоросійського краю вніс історик і громадський діяч, академік УАН, автор понад 200 наукових праць з історії Слобідської, Лівобережної та Південної України XV-XVIII ст. Д.І.Багалій [26]. Автор показує

заселення Новоросійського краю, іноземну колонізацію, заснування і будівництво Херсона, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, наводить інформацію про матеріальну культуру населення тощо.

П.П.Семенов-Тяньшанський у своїй праці [513] говорить про заснування Миколаєва і Севастополя, вказує, що Миколаїв з приписаними до нього хуторами і адміралтейськими селищами складав окреме губернаторство, наводить дані про кількість населення міста на 1904 р., головні вулиці, церкви, театри, навчальні заклади тощо. Робота виконана автором як довідник по містах і селищах Російської імперії. Такого ж плану є роботи А.С.Суворіна [54] та під редакцією П.П.Семенова [339].

З радянських вчених варто виділити працю П.Н.Надінського [419], в якій автор багато уваги приділяє історії Севастополя часів Кримської війни, але питань державного управління, діяльності губернаторів та їх заступників не торкається.

Вказані дослідження історії Новоросійського краю і Криму цінні насамперед своїм фактичним матеріалом. Автори більшості з них вказують на самостійність Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства від цивільного управління Новоросійського краю, Херсонської і Таврійської губерній, залежність розвитку міст і селищ губернаторства від морського відомства. У певній мірі підпорядкованість морському відомству заважала історикам повністю висвітлювати історію губернаторства, подавати повні статистичні та інші відомості.

Третя група. Це досить численні роботи, які слід поділити на три підгрупи: дослідження історії Севастополя, Миколаєва та Чорноморських адміралтейських селищ, з 1861 р. – передмість м. Миколаєва.

Севастопольському повстанню 1830 р. автори XIX ст. приділяли мало уваги, та все ж таки у 1865 р. в журналі “Современник” вийшла стаття Ф.Хартахая [551], а у 1867 р. журнал “Русский архив” надрукував записку священика Софронія Гаврилова [445].

Чимало праць присвячено героїчній обороні Севастополя (1854-1855 рр.) в роки Кримської війни (1853-1856 рр.) [30; 31; 70; 71; 331; 338; 457; 407; 552; 572].

Важливе значення має робота Ф.В.Ліванова [399], який не тільки вказує на існування військового губернаторства в Севастополі, а й висвітлює порядок зміни його керівництва в першій половині XIX ст. А.Валуєва підкреслює заслуги І.І. де Траверсе, М.П.Лазарева, С.Хрущова з улаштування справ міста [39].

За радянських часів історію Севастополя досліджували як окремі автори, так і авторські колективи. У 1923 р. в журналі “Літопис

12
революції” вийшла публікація про повстання 1830 р. [512]. У 1928 р. була опублікована робота В.П.Бабенчикова, що розкривала героїчні сторінки оборони Севастополя [25]. В 1936 р. до подій севастопольського повстання 1830 р. звернувся А.Полканов [466], який на архівних матеріалах показав зрадницькі дії представників влади різних рангів, зокрема адмірала О.С.Грейга, губернатора М.А.Столипіна та інших. До цього часу праця А.Полканова залишається єдиною ґрунтовною роботою з цього питання.

Відразу після Великої Вітчизняної війни події оборони Севастополя в роки Кримської війни викликали ще більшу цікавість. До цієї теми звернулись С.К.Бушуєв, А.Н.Ляговський, Д.І.Корнієнко, Л.Горев, П.С.Мягков, Г.І.Сьомін [37; 402; 379; 61; 416; 515]. Дипломатичній історії за часів Кримської війни присвятив свою роботу академік Є.В.Тарле [542].

В 50-х рр. ХХ ст. А.І.Неделін [420] висвітлив історію Севастополя від заснування міста до початку Кримської війни. Він охарактеризував діяльність О.А.Саричева, Р.Р.Галла на посаді флотських начальників у Севастополі, М.П.Лазарєва на посаді головного командира Чорноморського флоту, відмітив встановлення посади тимчасового військового губернатора напередодні російсько-турецької війни 1828-1829 рр. і призначення на неї М.А.Столипіна. Два історичних нариси опублікував Г.І.Сьомін [514; 516], де він виклав основні етапи історії міста від його заснування у 1783 р. до середини ХХ ст.

Невдовзі А.І.Неделін, Г.І.Сьомін, Є.В.Тарле, Г.Н.Губенко, Н.Ф.Зоткін під керівництвом С.Ф.Найди видали колективну монографію, присвячену дореволюційній історії Севастополя [362]. Спираючись на матеріали ЦДАВМФ СРСР, автори характеризують Севастополь як головний військово-морський порт на Чорному морі, розвиток промисловості, торгівлі, соціально-економічне становище жителів, військових, будівництво адміралтейства, порту, батарей, спеціальний розділ присвячують повстанню 1830 р. Вони зробили заявку на працю, яка б охоплювала історію міста за все ХІХ ст. у всіх її аспектах, однак вона не дала читачам реального бачення історії Севастополя.

У 1974 р. авторський колектив “Історії міст і сіл Української РСР” здійснив видання окремого тому по Кримській області, в якому цілий розділ присвячено місту Севастополю [35]. Автори стисло характеризують основні етапи розвитку міста від заснування до 70-х рр. ХХ ст. Перш за все звертається увага на розвиток Севастополя як військово-морського порту, громадське життя міста зовсім не розкривається, не ставляться також питання державного управління і самоврядування.

Багато фактів замовчується або неправдиво коментується. Тому праця потребує доопрацювання і перевидання.

У 1983 р. вийшла праця Г.І.Ванєєва [40], в якій автор, спираючись на архівні матеріали, виклав хронологію найважливіших подій у Севастополі за ХІХ ст.

Як бачимо, до 90-х років ХХ ст. в численній науково-історичній літературі, присвяченій Севастополю, питання державного управління та міського самоврядування не висвітлювались. Причини полягали насамперед у політичних та ідеологічних умовах, недостатній джерельній базі. Першу спробу висвітлити вказану тему зробили наукові співробітники дореволюційного відділу музею героїчної оборони та звільнення Севастополя, автори збірника “Достойний поклоніння”, що вийшов у 1996 р. О.Завгородня, автор статті “Організація і діяльність міських органів управління” [340], пише, що посада військового губернатора в Севастополі встановлена у 1801 р., окреслює основні завдання і функції військового губернатора, вказує, що в його руках зосереджувалась як військова, так і цивільна влада у місті. Дослідниця правильно вказує, що органи міського станового самоуправління грали лише роль адміністративно-господарського придатку до апарату адміністрації військового губернатора. Вся повнота влади у місті належала військовим, це обумовлювалося особливим становищем міста – порту, фортеці, головної бази Чорноморського флоту.

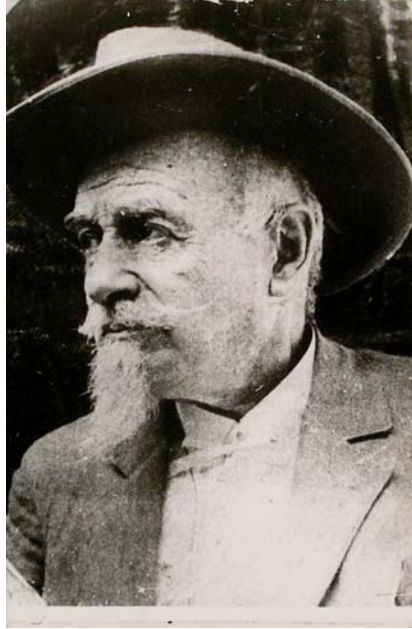
І.Дьяконові належать дві цікаві роботи: “Населення Севастополя” і “Під жезлом Меркурія” [333; 334]. В першій автор наводить лише окремі дані про кількість населення Севастополя, його становий та етнічний склад. Дослідниця припускається помилки авторів ХІХ ст., які вважали, що військові не відносились до категорії “населення міста”. На цю похибку вказувала в своїй роботі ще історик О.Дружиніна [330, с. 31]. Автор посібника також вважає неправомірним вилучати військових з категорії “населення міста”. В статті “Під жезлом Меркурія” І.Дьяконова висвітлила розвиток промисловості і торгівлі у Севастополі у першій половині ХІХ ст. Вона першою серед дослідників ХХ ст. вказала на гостроту земельної проблеми у Севастополі.

І.Спиридонова [534; 535] показала будівництво порту і фортеці, берегових батарей, портових споруд, вказала на внесок Ф.Клокачова, Т.Мекензі, Ф.Ушакова, І. де Траверсе в їх проектування і будівництво.

Оглянувши статті збірника “Достойний поклоніння”, доходимо висновку, що він є поки що єдиною роботою, в якій автори ставлять питання організації державного і станового управління у місті (стаття О.Завгородньої), а також мають дещо інший погляд на розвиток економіки і торгівлі у місті.

¹⁴
Нові факти з історії Севастополя містяться у статтях директора держархіву м. Севастополя В.В.Крестьянникова [387] та співробітника цього ж архіву Д.П.Шевякової [567], монографії Ю.А.Скорикова [526].

Найцікавішою з історії Миколаєва є й залишиться робота краєзнавця, відомого громадського діяча другої половини XIX ст. – початку XX ст. Г.М.Ге [56]. Її важко переоцінити, бо написана вона на архівному матеріалі, що більшою частиною втрачений, а те, що залишилось, говорить про виняткову сумлінність Григорія Миколайовича як історика. Книга охоплює історію Миколаєва за сто років від його заснування у 1789 р. до 1889 р. Автор розкриває причини та історичні передумови заснування міста, його будівництво, діяльність на цьому поприщі Г.О.Потьомкіна, М.Л.Фалєєва, проєктувальників, будівельників тощо. Окремий розділ присвячено заснуванню Миколаївської губернії, переїзду Чорноморського адміралтейського правління на чолі з М.С.Мордвиновим з Херсона до Миколаєва, створення військового губернаторства.

Г.М.Ге

Г.Ге висвітлює діяльність головних командирів Чорноморського флоту та миколаївських і севастопольських військових губернаторів як адміністраторів, цивільних керівників Миколаєва: адміралів І.І. де Траверсе, М.Л.Язикова, О.С.Грейга. Окремі сторінки присвячено зародженню і розвитку торгівлі, єврейському питанню. 60-ті роки XIX ст. Г.Ге характеризує як початок відродження міста. Провідником відродження стає військовий губернатор, адмірал Б.О. фон Глазенап. Г.М.Ге приділяє дуже багато уваги роботі Б.О. фон Глазенапа на посту військового губернатора Миколаєва, ретельно досліджуючи його здійснені і нездійснені проєкти. Г.Ге вказує на суперечливість міського життя: з одного боку, через підпорядкованість морському відомству все в Миколаєві було флотським, і цивільне життя відсувалося на другий план, з другого боку, морське начальство сприяло тому, щоб

уряд Російської імперії більше опікувався проблемами міста. Робота Г.Ге є надзвичайно цінною. По-перше, він користувався матеріалами міського архіву і архіву Чорноморського флоту, по-друге, він був представником органів міського самоврядування, знав всі проблеми міського життя і на морське відомство дивився очима члена міської громади.

Через декілька років після появи праці Г.Ге світ побачила невеличка робота М.В.Ульянова [545], а у 1896 р. вийшла монографія протоієрея П.П.Сланського, законоучителя Миколаївського технічного залізничного училища і Миколаївської Олександрівської гімназії [335]. П.Сланський був дійсним членом-співробітником Одеського товариства історії і старожитностей при Новоросійському університеті. У своїй праці він подає стислий огляд історії міста за перше століття його існування. До речі, саме у П.Сланського автор посібника відшукала згадку про початкову організацію управління містом, про перших цивільного губернатора і градоначальника Миколаєва. Робота П.Сланського не була помічена його сучасниками, не знають про неї й нащадки. Навіть в енциклопедичному словнику “Миколаївці” в статті про П.Сланського, яку написала Т.Н.Губська, він згадується лише як священнослужитель, автор брошури “Релігійно-патріотичні читання” [67, с. 135].

Так і залишилась невиданою робота історика-архівіста В.І.Стрельського [539]. Вона ще й зараз зберігається в Миколаївській обласній науковій бібліотеці ім. О.Гмирьова у рукопису. В.І.Стрельський, працюючи з 1935 р. в держархіві Миколаївської області старшим науковим співробітником, потім директором, одночасно викладав історію України в Миколаївському педагогічному інституті, завідував кафедрою історії України. На сторінках газети “Південна правда” В.Стрельський вів колонку “Місто Миколаїв”, він є автором близько 50 статей з історії Миколаєва і Миколаївщини. У 1945 р. в Київському держуніверситеті він захистив кандидатську дисертацію на тему “Історія міста Миколаєва” [540; 541; 395, с. 319].

70-80-ті рр. ХХ ст. позначені виходом у світ “Історії міст і сіл України. Миколаївська область” [64], де окремий розділ висвітлює історію Миколаєва. Однак дореволюційному періоду відведено лише декілька сторінок. Підкреслюється, що в першій половині ХІХ ст. в місті служили М.П.Лазарєв, Г.І.Бутаков, Є.П.Манганарі, Ф.Ф.Беллінсгаузен, П.С.Нахімов, В.О.Корнілов. Питання державного і станового управління містом, діяльності військових губернаторів, демографічне, земельне, розвитку культури та освіти взагалі авторами не ставилися.

¹⁶ У 1989 р. до 200-річчя міста було видано невеличкий довідник “Николаев: 1789-1989. Страницы истории” [400], в якому в хронологічному порядку представлені відомості про найважливіші події в місті за 200 років його існування, зокрема й ті, що стосуються історії губернаторства.

Книга доктора технічних наук, професора, краєзнавця, почесного громадянина Миколаєва [11, с. 187-188] Ю.С.Крючкова [393] охоплює всю історію міста від заснування до сьогодення. Окремі розділи він присвячує заснуванню і будівництву міста, планам Г.О.Потьомкіна стосовно Миколаєва, характеристиці М.С.Мордвинова, В.П. фон-Дезіна, І.І. де Траверсе, які, на думку Ю.Крючкова, не зробили помітного вкладу в розвиток Чорноморського флоту та Миколаєва. До того ж І.І. де Траверсе, на його думку, мріяв бути “незалежним військовим губернатором”, тому плів інтриги, і, нарешті, відділив управління містом від Херсонської губернії. Залишається запитати Ю.Крючкова: чому таке управління існувало впродовж 100 років, якщо воно мало на меті лише задовольнити мінливе бажання французького аристократа? Очевидно, що автор недостатньо вник у цю проблему і не зміг встановити історичні причини виділення губернаторства в окрему адміністративну одиницю. Окремі розділи присвячено діяльності губернаторів О.С.Грейга, М.П.Лазарева, Б.О. фон Глазенапа, М.А.Аркаса, О.О.Пещурова. Робота Ю.Крючкова переважно фактологічна, в ній багато помилок, неточностей. Майже вся інформація, наведена з архівних документів, потребує перевірки. Висновки книги переповнені суб’єктивізмом, тому праця не може повною мірою претендувати на науковість. Однак, незважаючи на недоліки, треба віддати належне автору за те, що він перший в ХХ ст. написав історію рідного міста.

У праці “Освіта на Миколаївщині у ХІХ – на початку ХХ ст.” [458] вказано на роль військового губернатора Б.О. фон Глазенапа, його дружини Емілії в організації народних шкіл в Миколаєві, передмістях і хуторах в 60-70-х рр. ХІХ ст.

Передумови та здійснення міської реформи на Півдні України у другій половині ХІХ ст., проведення виборів та склад органів міського самоврядування, їх компетенцію і діяльність розглядає О.Марченко у кандидатській дисертації [405].

Окремі напрямки в діяльності міського самоврядування Миколаєва висвітлено в статтях Л.Цибуленко, Г.Коваля, П.Тригуба, Н.Довгань. Л.Цибуленко вказує на обмеження економічної активності міста, зокрема самостійності та активності органів міського самоврядування [559]. П.Тригуб та Н.Довгань згадали, що вжитих Миколаївською думою заходів явно не вистачало для повного задоволення

потреб населення і лише частина мешканців Миколаєва у XIX¹⁷ – на початку XX ст. користувалася лікарняними та спортивними спорудами [544]. Г.П.Коваль, навпаки, ідеалізує діяльність Миколаївської міської думи. Водночас його праця має багато фактичних помилок, на яких зроблено неввірогідні висновки [368].

Члени Миколаївського товариства “Золота лодія” підготували і видали у 1999 р. енциклопедичний словник, до якого увійшли відомості про миколаївців періоду 1789-1999 рр., зокрема про військових губернаторів, міських голів та інших видатних діячів XIX ст. [432].

Історія Чорноморських адміралтейських поселень до цього часу практично не вивчена. Окремі відомості з даної теми є в наукових працях дореволюційних істориків А.О.Скальковського, А.Шмідта, радянських вчених І.О.Бакланової, О.Й.Дружиніної, П.Іванова, В.І.Тимофієнка, І.О.Гуржія [525; 406; 27; 330; 354; 543; 69]. Ближче до цієї теми підійшов В.О.Духніч, який в загальних рисах охарактеризував життя цієї категорії державних селян [332]. В останні роки цією темою плідно займається завідуючий відділом держархіву Миколаївської області О.В.Серединський, але він розглядає історію поселень окремо від Миколаївського військового губернаторства, безпосередньою частиною якого вони були [519; 520; 521; 522; 523; 524]. Історія чорноморських адміралтейських поселення після звільнення їх від кріпосної праці на морське відомство взагалі не отримала висвітлення ні в історичній, ні в краєзнавчій літературі.

В результаті аналізу праць третьої групи автор посібника дійшла висновку, що історичні і краєзнавчі дослідження, які стосуються хронологічних рамок даної теми, у XIX ст. локалізувались навколо окремих подій в історії Севастополя: заснування міста, повстання 1830 р., Кримська війна (1853-1856 рр.) та оборона м. Севастополя (1854-1855 рр.), відбудова міста і його відродження як головної бази Чорноморського флоту після 1871 р. Цю схему можна застосувати й для історіографії Севастополя у XX ст. Історія Миколаївсько-Севастопольського військового губернаторства, державного управління й місцевого самоврядування взагалі не дістали відображення в дореволюційній та радянській історіографії. Серед сучасних досліджень ця тематика окреслена лише в праці О.Завгородньої.

І все ж Севастополю більше поталанило з істориками, історичними та краєзнавчими дослідженнями, ніж Миколаєву. З історії Миколаєва можна назвати лише декілька виданих праць. У більшості з них, як і в севастопольській історіографії, питання державного управління

18 спеціально не розглядались. Лише Г.Ге спробував висвітлити історію Миколаєва як центра окремої адміністративно-територіальної одиниці – Миколаївського військового губернаторства.

Загальним недоліком всіх дореволюційних праць є їх фактологізм, відсутність аналізу й висновків. Але велика кількість фактів є одночасно й позитивною особливістю цих праць, бо іноді вони є єдиним джерелом, яке подає відомості про ті чи інші події. Праці радянського періоду страждають заідеологізованістю, вказана вище тема в умовах комуністичного режиму взагалі не могла досліджуватись повною мірою.

Четверта група. Питання історії становлення і розвитку військово-морського флоту на Чорному морі та суднобудування на півдні Російської імперії почали розробляти в історичній науці лише з другої половини XIX ст., а точніше – після Кримської війни. Група російських істориків на чолі з С.І.Слагіним (1824-1868) намагалася довести, що російський народ має свою багату морську історію, на противагу іншим історикам, які пояснювали розвиток російського флоту тільки західним впливом. У 1860 р. С.І.Слагін приступив до написання “Матеріалів для історії російського флоту”, але закінчити роботу не зміг. Її продовжили його співробітники на чолі з Ф.Ф.Веселаго, який також намагався довести самобутній характер російського військово-морського мистецтва [42; 44].

Історію Чорноморського флоту висвітлила робота З.А.Аркаса [16] – брата головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського військового губернатора М.А.Аркаса. З.А.Аркас, російський морський офіцер, історик, археолог, бібліограф, один з фундаторів Морської бібліотеки та її директор, активний член Одеського товариства історії і старожитностей, зробив значний внесок в благоустрій морської бази і міста Севастополя. Він не тільки займався археологічними дослідженнями давнього Херсонеса, його перу належать наукові праці з історії Чорноморського флоту, опубліковані в “Записках Одеського товариства історії і старожитностей”.

Структуру управління морським відомством в Росії розглядав у своїй роботі В.Чубинський [561]. Плеяду морських істориків продовжив В.Ф.Головачов. В основі його творчості було покладено критико-історичний метод, що дозволяє розглядати події морської історії в нерозривному зв'язку із загальним історичним процесом. Він висвітлює становлення Севастополя як головного порту на Чорному морі і подає відомості про управління цим містом з часу заснування до початку Кримської війни [60]. Саме Головачов, перший з дослідників,

які вивчали історію Севастополя, звернувся до теми управління містом і вказав на те, що цивільне управління знаходилося в нерозривному зв'язку з військово-морським.

Помітною фігурою в розвитку морської історичної науки напередодні Жовтневої революції 1917 р. був генерал-майор М.Л.Кладо. Проте він ігнорував соціально-економічні фактори історичного процесу та розглядав лише чисто військово-морський бік тієї чи іншої проблеми. В своїй роботі він наводить статистичні дані про Чорноморський флот та Севастополь напередодні Кримської війни [363].

Д.Афанасьєв проаналізував причини та передумови виникнення Чорноморського флоту, відтворив історію заснування Херсона, Миколаєва, Севастополя, дослідив здобуток Г.О.Потьомкіна, Ф.Ф.Ушакова, І.І. де Траверсе, О.С.Грейга, М.П.Лазарева та інших на Чорноморському флоті. Значна частина роботи присвячена подіям Кримської війни [20; 21; 22; 23].

За радянських часів дослідники звернулися до історії Чорноморського флоту XIX ст. лише наприкінці XX ст. У 1990 р. вийшла праця А.П.Шевирьова [566], де розглядалась діяльність Морського міністерства, одного з центрів ліберальної демократії в уряді Олександра II. Автор дійшов висновку, що, незважаючи на незавершеність реформ у морському відомстві, вони сприяли відродженню Російського флоту після Кримської війни.

Визначенням впливу морського відомства і кораблебудівних структур на соціально-економічний розвиток Миколаєва в середині XIX – на початку XX ст., виявленням глибини цього впливу на динаміку розвитку міста, його позитивних та негативних наслідків займався А.Ю.Кондуков [370; 371; 372; 373; 374; 375].

Робота М.І.Дмитрієва та В.В.Колпичева [327] розповідає про дві основні групи російських казенних суднобудівних заводів і адміралтейств, а саме – Балтійську та Чорноморську. У 1959 р. вийшла цікава робота І.О.Бакланової [27], яка одна з перших звернулася до теми Чорноморських адміралтейських поселень та робочих екіпажів на Чорноморському флоті.

Грунтовну роботу представив у 1990 р. корабельний інженер, контр-адмірал Б.М.Зубов [353], у якій на підставі вивчення архівних і літературних джерел виклав історію розвитку і становлення морського суднобудування і військового флоту на півдні Росії, починаючи з часів слов'янорусів і до початку XX ст., охарактеризував роль окремих миколаївських губернаторів у розвитку суднобудування.

20
Окремо слід виділити морську енциклопедичну літературу. Наприкінці XIX ст. за ініціативою Г.А.Леєра було доопрацьовано “Військовий енциклопедичний лексикон”. У 1883-1897 рр. була видана нова російська військова енциклопедія у 8 томах. Напередодні Першої світової війни російський книговидавець і просвітитель І.Д.Ситін розпочав видавництво військової енциклопедії. З 1911 р. до 1915 р. вийшло 18 томів [45]. Радянські енциклопедисти продовжили цю справу: у 1991 р. вийшов “Морський енциклопедичний словник” (у 3-х томах) під редакцією доктора технічних наук В.В.Дмитрієва; у 1996 р. – довідник “Російський імператорський флот”. В тій чи іншій мірі автори статей зібрали відомості про події та видатних діячів Чорноморського флоту [33].

Таким чином, праці цієї групи розкривають історію міст і селищ губернаторства перш за все як суднобудівних центрів, баз Чорноморського флоту. В цьому ж аспекті досліджувалась діяльність головних командирів Чорноморського флоту.

П'ята група. Останній розділ історіографічного огляду присвячений біографічним дослідженням життя та діяльності військових губернаторів та їх севастопольських заступників. Розпочав цю справу авторський колектив “Общего морского списка”, який видавався частинами в 90-х рр. XIX ст. за розпорядженням Морського міністерства. Очолював колектив відомий російський військово-морський історик Ф.Ф.Веселаго. Текст “Списку” обмежується сухим хронологічним переліком службової діяльності морських офіцерів, і тільки в біографіях небагатьох високосвітських чи героїчних постатей, таких як М.Лазарев, В.Корнілов, П.Нахімов, викладено короткі характеристики їх служби [378]. Хоча авторський колектив користувався виключно офіційними документами, з недовірою ставився до автобіографій, мемуарів, спогадів [43], проте неточності зустрічаються в датах приєвнення чинів, у відомостях про нагородження тощо. Але рівної “Списку” праці, на думку автора посібника, немає. Це невичерпне джерело біографічних даних про офіцерів Російського імператорського флоту, від лейтенанта до адмірала, серед яких є інформація на всіх військових губернаторів та їх севастопольських заступників.

В історії Миколаївського і Севастопольського губернаторства є окремі постаті, які своїм життям та діяльністю викликали неабияку зацікавленість істориків та краєзнавців, їм присвячено чимало праць. Це адмірала І.І. де Траверсе, О.С.Грейг, М.П.Лазарев, П.В.Нахімов, Г.І.Бутаков, М.А.Аркас.

Про окремі аспекти життя та діяльності адмірала І.І. де Траверсе писали П.Белавенець, Ф.Ф.Веселаго, Д.М.Афанасьєв, Г.М.Ге, Б.Н.Зубов, Д.Н.Копелев, В.Арсеньєв. Діяльність І.І. де Траверсе на посаді військового губернатора спробував висвітлити і Ю.С.Крючков. Оцінки І.І. де Траверсе в історичній і краєзнавчій літературі досить суперечливі. Одні автори захоплюються його особою, інші, навпаки, звинувачують його в усіх смертних гріхах. Можливо, що поштовхом негативного ставлення до Траверсе стали мемуари його сучасника і колеги адмірала П.В.Чичагова [18]. Декабрист барон В.І.Штейнгель у своїх працях дав різку і вкрай негативну оцінку діяльності де Траверсе в Росії [29, с. 178-179]. Аналогічної думки дотримувалися дослідники ХІХ ст. Ф.Ф.Веселаго та П.Белавенець. Перший пише про де Траверсе як про людину, що зробила кар'єру через знайомства з можновладцями [42, с. 443; 29].

Навпаки, історик Д.М.Афанасьєв досить позитивно оцінює діяльність маркіза де Траверсе як головного командира Чорноморського флоту і портів та Миколаївського військового губернатора, так і морського міністра. Він пише про нього як про обдарованого адміністратора та керівника, що сприяв розвитку суднобудування, підготовці спеціалістів для флоту, укріпленню Миколаєва і Севастополя як стратегічно важливих воєнно-морських фортець [20, с. 255-256].

Миколаївський історик Г.М.Ге також підкреслював, що “становище Миколаєва дуже змінилось на краще у 1802 р., коли головним командиром Чорноморського флоту був призначений маркіз де Траверсе” [56, с. 118-119].

У радянські часи історики досить довго не згадували адмірала І.І. де Траверсе. І лише у 90-х роках ХХ ст. з'явилося кілька праць про життя та діяльність адмірала. Автори цих праць теж поділяються на тих, хто засуджує його, і тих, хто ним захоплюється. Серед перших – російський адмірал і воєнний історик Б.Н.Зубов, а також Н.Ю.Березовський, В.Д.Доценко та Б.Н.Тюрін, Д.Н.Копелев, В.Арсеньєв [353; 33, с. 224; 377; 17]. Цілковито позитивну оцінку діяльності де Траверсе в Росії дає праця санкт-петербурзького дослідника Ю.Коваленка [367].

Наступною постаттю, яка викликала неабиякий інтерес дослідників, є адмірал О.С.Грейг. Література про О.С.Грейга, що вийшла до революції, чимала. За неповними даними, бібліографія, де в тій чи іншій мірі згадується Грейг та його діяльність, нараховує близько 100 найменувань, серед яких 10 біографічних нарисів. Перші публікації про його життя та діяльність з'явилися в “Записках вченого комітету Морського міністерства” та “Морському збірнику” в 60-х рр.

XIX²² ст. [5; 6]. Серед біографічних нарисів найцікавіший належить А.Асланбегову [19]. В радянські часи про О.Грейга також писали немало – більш ніж 20 книжок і статей, не рахуючи газетних публікацій. Докладний аналіз наукової і інженерної діяльності з оцінкою внеску О.Грейга в розвиток вітчизняної науки і техніки зробив Ю.С.Крючков [390]. Автор підкреслює, що “цей передовий діяч представляв собою ідеал глибокого вченого-морська, морська-практика і цільної освіченої людини”, “за 10 років успішного правління О.С.Грейга Чорноморський флот знову перетворився в могутню бойову організацію” [390, с. 5, 18, 84]. Ю.Крючков також здійснив декілька публікацій про адмірала О.С.Грейга в наукових журналах “Судостроение”, “Вопросы истории естествознания и техники” [389; 391; 394]. Чимало місця автор присвятив адміралу О.С.Грейгу в книзі “История Николаева” [393]. Ю.Крючков по суті став біографом О.С.Грейга. У своїх публікаціях автор ідеалізує адмірала та його діяльність, закриваючи очі на недоліки в його роботі.

Зовсім протилежний погляд на адмірала О.С.Грейга представлений в “Записках севастопольця”, що публікувались в журналі Петра Бартенева “Русский архив” [357, ст. 1581-1582]. Невідомий автор характеризує О.Грейга як людину “незвичайних здібностей, але гарячу й слабку”, звинувачує адмірала у потуранні зловживанням. Те ж саме свідчить і А.Полванує [466, с. 20-23, 104-113]. Ю.Крючков у вже згаданій праці “История Николаева”, навпаки, захищає О.Грейга. Але в “Истории Николаева” Ю.Крючков все ж оперує не документами, а емоціями, зменшуючи на користь О.Грейга досягнення інших адміралів і губернаторів, в тому числі і його наступника, учасника трьох кругосвітніх експедицій, першовідкривача Антарктиди адмірала М.П.Лазарева, якого він характеризує як аморальну, неосвічену, невиховану людину з деспотичним характером [393, с. 82].

Бібліографія про М.П.Лазарева налічує сотні найменувань книг, статей та інших публікацій російською, українською та іноземними мовами. Автор монографії виділив лише праці тих дослідників, які висвітлювали діяльність адмірала М.П.Лазарева на посаді головного командира Чорноморського флоту і портів та військового губернатора Николаєва і Севастополя. Серед них публікації в “Морському збірнику”, некролог 1851 р. та стаття про відкриття пам’ятника М.П.Лазареву в Севастополі в журналі “Русский архив” [421; 459; 498; 412].

Автор однієї з дореволюційних публікацій пише, що в Російській імперії „Лазарев відомий як творець і вчитель Чорноморського флоту, але мало кому відомо, в чому полягала його робота і його

вчення” [412, с. 355]. Тому він закликав до “глибокого вивчення” життя та діяльності М.П.Лазарева не тільки як “вчителя чорноморських моряків”, а й як “взірця державного діяча”.

В радянські часи життя та діяльність адмірала М.П.Лазарева досліджували Р.Мордвинов, А.Соколов, Є.Кушнарьов, К.Нікульченков, Ю.Шереметьєв, Є.Шварц, М.Федоров, письменник С.Сергєєв-Ценський [413; 531; 568; 565; 548; 517; 518]. Багато сил до дослідження біографії М.П.Лазарева доклав К.І.Нікульченков [433]. У 1961 р. він очолив авторський колектив, який зібрав і упорядкував тритомний збірник документів і матеріалів про життя та діяльність адмірала М.П.Лазарева, автографи самого адмірала [396]. У 1988 р. громадськість відмітила 200-річчя з дня народження видатного адмірала. В Севастополі з цього приводу пройшла конференція, результатом якої став вихід у світ збірника матеріалів [1].

Життя та діяльність П.С.Нахімова дослідниками оцінюються одно-стайно позитивно. Герой Кримської війни, захисник севастопольських бастионів, П.С.Нахімов викликав неабиякий інтерес уже в перших дослідників історії севастопольської оборони [7; 8; 388; 28; 341].

Наступна особа, що викликала інтерес істориків, – це Г.І.Бутаков. Перший біографічний нарис зробили Є.Березін і А. де Ліврон у 1884 р. [32]. Один з розділів присвячено періоду 1856-1860 рр., коли ще в чині контр-адмірала Г.І.Бутаков працював завідуючим морською частиною в Миколаєві і військовим губернатором Миколаєва і Севастополя. Автори вказують на основні напрямки діяльності Г.І.Бутакова: скорочення Чорноморського флоту та боротьба з казнокрадством.

В середині ХХ ст. А.Лурье та А.Маринін знову звернулись до біографії Г.І.Бутакова [401]. Окремі напрямки його діяльності досліджували П.В.Максимов та М.Р.Федоров [403; 547]. На межі тисячоліть до біографії Г.І.Бутакова звернулась науковий співробітник Миколаївського музею суднобудування і флоту І.Гузій, яка в своїй роботі спробувала дослідити діяльність Г.І.Бутакова на Чорноморському флоті. На жаль, дослідниця виклала лише давно відомі факти з біографії видатного адмірала, використовуючи при цьому вже опубліковані роботи інших вчених та довідково-енциклопедичний матеріал [68].

Біографом адмірала М.А.Аркаса спочатку став А.І.Денисов [58]. У 1887 р. він видав біографічний нарис, в якому ретельно дослідив основні періоди життя видатного адмірала, його діяльність на флоті та в губернаторстві. Робота А.І.Денисова цікава ще й тим, що він повністю наводить автографи М.А.Аркаса, міського голови М.Парізо, відзив дружини адмірала Софії Аркас, які характеризують М.Аркаса як

24
військового губернатора міста, турботливого господаря, людину, чоловіка й батька.

Діяльність М.А.Аркаса зі створення Російського товариства пароплавства і торгівлі висвітлили Б.В.Лемачко і В.В.Яровий [397].

М.А.Аркас є представником славетного миколаївського роду мореплавців, істориків, краєзнавців і просвітителів, центральною постаттю якого, безперечно, є син Миколи Андрійовича Микола Миколайович Аркас, засновник товариства “Просвіта” в Миколаєві, автор “Історії України-Русі” та опери “Катерина”. Але до самого адмірала Аркаса сучасні миколаївські дослідники звертаються не тільки тому, що він батько видатного просвітителя. Він є й сам надзвичайно цікавою особистістю. “За вісім років свого губернаторства він зробив для міста стільки, скільки інший не зробив би і за все життя”, – пише сучасна миколаївська дослідниця Т.Березовська. Вона досліджує епістолярну спадщину адмірала, яка складається з ділового листування, доповідних записок, проектів, розпоряджень, що характеризують його як талановитого адміністратора, військового теоретика, підприємця, організатора [34].

Автор посібника вважає, що біографічні дослідження не охоплюють в достатній мірі всіх керівників Миколаївського військового губернаторства. Окремі праці присвячено І.І. де Траверсе, О.С.Грейгу, М.П.Лазареву, П.С.Нахімову, Г.І.Бутакову, М.А.Аркасу. Це лише 16% від усієї кількості керівного складу військового губернаторства. Життя та діяльність інших осіб ще потребує висвітлення, майже кожна біографія може стати темою окремого історико-біографічного дослідження.

Підсумовуючи огляд літератури, зазначимо, що, незважаючи на широке коло праць, наукова розробка поставленої автором проблеми далека від її вирішення: сьогодні фактично відсутні монографічні дослідження щодо Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства, організації, структури та діяльності його установ і посадових осіб. Роботи істориків і краєзнавців XIX ст. цінні тим, що в них зібраний багатий фактичний матеріал. Він потребує подальшої обробки й аналізу та може бути використаний як невичерпне джерело для висвітлення історії Миколаївського військового губернаторства. Ці роботи іноді є єдиним джерелом окремих фактів. Найбільшу цінність, з точки зору автора посібника, становлять праці Г.Ге, В.Ливанова, П.Єланського, в яких зосереджено найбільше матеріалу з історії державного і місцевого управління, діяльності посадових осіб.

Загальним недоліком праць радянського періоду є їх заідеологізованість та недостатнє використання джерельної бази. Більшість

дослідників прагнула залучити матеріали московських та ленінградських архівів, через це поза межами досліджень залишилися документи місцевих архівів. Питання державного управління та місцевого самоуправління в цей період не розглядалися, бо радянська ідеологія взагалі відкидала будь-який досвід організації державної влади і місцевого самоуправління Російської імперії.

Вочевидь окреслені проблеми набули актуальності в останнє десятиліття, коли Україна стала на шлях незалежності і розбудови власної держави, коли при формуванні влади використовується позитивний, аналізується і враховується негативний досвід минулих поколінь. До висвітлення цієї теми вже підійшли в своїх роботах В.Шандра, Л.Цибуленко, О.Завгородня та інші сучасні дослідники.

Історія Чорноморського флоту та суднобудування майже вичерпно викладена як в загальних працях з історії флоту Росії, так і в спеціальних роботах з проблем Чорноморського флоту. Такі історики, як Д.Афанасьєв, В.Головачов, І.Бакланова, Б.Зубов, А.Кондуков, своїми працями наблизили необхідність дослідження організації влади в Миколаївському військовому губернаторстві, яке було базою Чорноморського військово-морського флоту та суднобудування на Півдні України.

Зазвичай автори біографічних досліджень у більшості прагнули показати діяльність певної особи як військового діяча, адмірала Чорноморського флоту і не звертали увагу на його працю як адміністратора, цивільного керівника. За радянських часів позитивно аналізувалась лише діяльність Г.І.Бутакова та М.П.Лазарева, на всіх інших існував погляд як на царських генералів, експлуататорів народних мас. Науковців також більше цікавили ті особи, які займали посаду головного командира Чорноморського флоту. Але контора головного командира, штаб Чорноморського флоту, канцелярія військового губернатора у XIX ст. знаходилися у Миколаєві. Керувати Севастополем на такій відстані було незручно. Тому в Севастополі обов'язки військового губернатора виконував, як правило, флотський начальник (пізніше – командир Севастопольського порту), проте майже ніхто з дослідників не згадує про цих діячів, навіть невідомими залишаються їх прізвища. Очевидно, що окремого розгляду потребує внесок адміралів Чорноморського флоту в розбудову міст і селищ губернаторства.

Виходячи з викладеного вище, стає зрозумілим, що потрібне об'єктивне наукове вивчення проблеми, основу якого повинні складати недосліджені архівні матеріали та інші документи.